

Dünden Bugüne İstanbul'daki Misyonerlik Faaliyetleri

Ayten SEZER ARIĞ

Hacettepe Üniversitesi

SEZER ARIĞ, Ayten, Dünden Bugüne İstanbul'daki Misyonerlik Faaliyetleri. CTAD, Yıl 8, Sayı 15 (Bahar 2012), 105-119.

İstanbul, bir kültür ve medeniyet merkezi olduğu kadar, çeşitli dinlerin bulunduğu bir dünya kentidir. Bu yönüyle şehir eski çağlardan beri misyonerlerin ilgi odağı olmuştur. Osmanlı döneminde bölgeye gelen ilk misyonerler Katoliklerdir. Bunlar daha çok Fransa ve İtalya'dan gelen misyonerlerdir. Katolik misyonerlerini, 19.yüzyılın başlarından itibaren çoğunluğu Amerikalılardan oluşan Protestan misyonerleri takip etmiştir. Başlangıçta dini gayelerle gelen misyonerler zamanla dini kurumların yanında eğitim ve kültür teşkilatlarını da açarak kendi mezheplerine insan kazandırmaya çalışmışlardır. Bazıları halen İstanbul'da faaliyetlerini sürdürmekte olan bu kurumların Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan zaman diliminde çok sayıda öğrenci yetiştirdikleri görülmektedir. Yenedünya düzeni kapsamında 2000'li yıllardan itibaren çeşitli Hıristiyan kuruluşları tarafından gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinde de Türkiye ilk sıralarda yer almaktadır.

Bu çalışmada misyonerlerin İstanbul'a geliş amaçları, açtıkları okullar ve kültür kuruluşları sayılar ve örneklerle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca misyonerliğin geçmişten bugüne Türk eğitim ve kültür hayatına olan etkileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: İstanbul, Misyonerlik, Katolik, Protestan, Dinler arası diyalog.

SEZER ARIĞ, Ayten, From the Empire to the Republic Missionary Activities in Istanbul. CTAD, Year 8, Issue 15 (Spring 2012), 105-119.

Istanbul is not only a culture and civilization center but also a cosmopolitan world city which hosts different religions and ethnical backgrounds. On that account, Istanbul has been a focal point for different missionary societies. First missionaries to visit Istanbul during the Ottoman period were Catholics mainly from Italy and

---

* Bu yazı "Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul" 7.Uluslararası Türk Kültürü Kongresi'ne (5-10 Ekim 2009- Ankara) sunulan "Cumhuriyet Türkiye'si İstanbul'unda Misyonerlerin Eğitim ve Kültür Faaliyetleri" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

France. Protestant missionaries from the United States have followed Catholics in the 19th century. By aiming to convert people into their own belief, these missionary organizations have initially established new cultural and educational institutions. Still being active in today's Istanbul, these institutions educated numerous students during the Ottoman and Republican period. Besides, Turkey is one of the main missionary destinations during 2000's in terms of global missionary activities conducted by different societies. This study aims to bring an understanding on the arrival purpose of the missionaries, the established mission schools and cultural foundations by examining case events. In addition, the effect of these activities on Turkish educational and cultural life will be discussed.

Keywords: Istanbul, Missionary, Catholicism, Evangelism, Interreligious Dialogue

Giriş

Hıristiyanlığı yaymak için çalışan kişilere 'misyoner', bunların Hıristiyan olmayan ülkelerde bu dini yaymak için kurdukları teşkilata 'misyon', bu alanda gerçekleştirdikleri faaliyetlere de misyonerlik denilebilir.¹

Misyoner faaliyetlerinin görünen amacı dindir. Yani, kendi ifadeleriyle 'dinsiz' dünyayı Hıristiyanlaştırarak, yeryüzünde güçlü bir Hıristiyan topluluğu oluşturmaktır. Görünen bu dinî gayelerinin yanında, misyonerliğin zamanla siyasi, ekonomik, sosyal ve idari pek çok amacı da bünyesinde taşıdığı görülmektedir. Özellikle sömürgecilik çağı ile beraber bağlı buldukları ülkelerin emperyalist politikalarına hizmette bulunmaları göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Kendilerini kiliseye adayan ve İncil'in hizmetkârı olarak gören misyonerler, amaçlarına ulaşabilmek için her yolu ve metodu denemekten kaçınmamışlardır. Onlardan istenen gidecekleri ülkenin dilini, dinini ve kültürlerini öğrenip inceleyerek eksiklikleri belirlemek ve ona göre hareket etmektir. Bu yüzden misyoner bazen bir doktor, bazen bir öğretmen, bazen de bir barış gönüllüsü veya din adamı olarak faaliyetini sürdüren bir insandır.

Misyonerler kendi din, dil ve kültürlerini yayabilmek için okul, matbaa ve hastane gibi kurumlar açma; kitap, gazete, dergi ve broşür gibi yayınlar yapma; İncil'i tanıtıcı kurslar açma; radyo televizyon gibi yayın araçlarında programlar düzenleme; seminer, konferans vb toplantılar tertip etme; izci teşkilatları

¹ Misyonerlik tarihi ve misyonerlerin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kazım Karabekir, "Misyonerlerin Faaliyeti", *Yeni Sabah Gazetesi*, 11-12 Kanunusani (Ocak) 1939; E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul 1963; Enver Baytan, *Hıristiyan Misyonerleri Nasıl Çalışıyor*, İstanbul 1965; Samiha Ayverdi, *Misyonerlik Karşısında Türkiye*, İstanbul 1969; Yusuf Uralgiray (Mütercim), *İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1977; İmamuddin Halil, *Afrika Dramı, Sömürgecilik, Misyonerlik, Siyonizm*, Çev: Mehmet Keskin, İstanbul 1985.

oluşturma ve çeşitli sportif faaliyetlerle etkili olma gibi yolları denemişlerdir. Kısacası, bütün bunlar amaca ulaşmak için kullanılan önemli araçlar arasında her zaman yerini almıştır.² Bu çalışmada misyonerlerin geçmişten bugüne İstanbul'daki faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Osmanlı Döneminde Misyoner Faaliyetleri

Çok dinli ve çok etnik yapılı olan Osmanlı Devleti misyoner faaliyetleri için uygun bir zemine sahipti. Azınlıklara tanınan geniş haklar ile yabancılara verilen kapitülasyonlar da bu tür faaliyetler için uygun fırsatlar olarak değerlendirilmiştir. İstanbul'a ilk gelen misyonerler Katoliklerdir. Bu şehirdeki yabancılara ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelen Fransız Katolik misyonerleri dinî kurumlar ile bu kurumların yanında okullarını kurmuşlardı.³ 1892'de İstanbul'daki Latin Katolik rahipleri 306, rahibeleri ise 354 kuruma sahiptiler.⁴ Cizvitlerle başlayan misyonerlik faaliyetleri, Katolikliğin diğer tarikatlara olan Dominiken, Kapuçin ve Frerler rahip ve rahibelerinin de İstanbul'a gelmesiyle devam etmiştir. Bunlar çoğunlukla kendi isimleriyle anılan St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi okullarını açmışlardır. 1914'e gelindiğinde Osmanlı topraklarında 59.414 öğrencinin öğrenim gördüğü bu okulların sayısının 500'e ulaştığı görülür.

İstanbul'da faaliyet gösteren diğer Katolik misyonerler İtalyanlardır. İtalyanlara ait misyonerlik faaliyetleri Hatay, Beyrut, Selanik, Bingazi, Derne, Humus ve Trablusgarp gibi yerlerde yoğunlaşmış olup, diğer misyonerler gibi bunlar da eğitim ve öğretim faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir.

İstanbul'a gelen bir diğer misyoner grubu Protestanlardır. Bunların çalışmaları 19.yüzyılın ortalarından itibaren yoğunlaşmıştır. İlk gelen Protestan misyonerler Amerikalılardır ve okullarının büyük kısmı 1810'da Boston'da kurulan ve Türkçe adı *Amerikan Bord* olarak anılan *the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM)* isimli teşkilat tarafından açılmıştır.⁵

² Bu konudaki bilgiler Aytan Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Kültür Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara Ekim 1999, s. 171'den alınmıştır.

³ Bir görüşe göre Katolik mezhebinin çeşitli tarikatlara mensup rahiplerin 13.yüzyılın başından itibaren Haçlı seferleriyle birlikte İstanbul'a geldikleri sanılmaktadır. Bkz. Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim*, Cilt I, İstanbul 1952, s. 17.

⁴ İlknur Polat Haydarođlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s. 182.

⁵ Amerikan Bord'un Osmanlı topraklarındaki teşkilatlanması, Anadolu'daki önemli yerleşim birimlerinde faaliyete geçirdiği misyoner hastaneleri üzerinden gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetleri ve Osmanlı yetkililerinin örgüt karşısındaki tutumu için bkz. İdris Yücel, *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Bunlar İzmir ve İstanbul gibi kıyı şehirlerinden başlayarak zamanla iç bölgelere doğru yayılmışlardır. Zira onlardan istenen görev "...Bu mukaddes ve vaad edilmiş toprakların silahsız bir haçlı seferiyle geri alınmasını sağlamak" olduğundan bu konuda gerekli olan bütün çalışmaların yapıldığı görülmüştür. Önceleri Yahudi ve Müslümanlar hedef kitle olarak alınmış ancak, etkili olamayacağını anlayan misyonerler daha çok Yahudi ve Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. İstanbul'da 1846'da Protestan Kilisesinin kurulması üzerine şehir, misyonerlerin serbestçe hareket edebildikleri bir merkez haline gelmiştir.⁶ Amerikan Bord misyonerleri Osmanlı topraklarını Avrupa, Doğu, Batı ve Merkezi Türkiye olmak üzere dört misyon bölgesine ayırmışlardı. Bu bölgelerden Batı Türkiye Misyonunun merkezi İstanbul olup İzmit, Bursa, Merzifon ve Kayseri ile Trabzon yörelerini içine almaktaydı. En önemli Protestan kolejleri de İstanbul'da açılmıştır. Bunlar arasında 1863'te Cyrus Hamlin isimli bir misyonerin açtığı Robert Kolej anılmaya değerdir. Kurucuları, yöneticileri ve çoğu öğretim elemanı misyonerlerden oluşan bu Kolej'de Almanca, İngilizce ve Fransızca gibi Batı dillerinin yanında başta Bulgarca ve Ermenice olmak üzere on beşe yakın değişik dilin öğretilmesi, Kolej'in çok yönlü amaçlarını ortaya koyması açısından önemli bir husustur.

Ortodokslar ile Müslümanlar ve Museviler arasında yeteri kadar etkili olmayan Protestan misyonerleri Ermenilere yönelmişler ve onların Protestanlaştırılması için ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi İstanbul'da okullar açmışlar, ev toplantıları düzenlemişler ve kurdukları matbaalarda.⁷ bastıkları çok sayıda dinî eser ile propaganda yapmışlardır. 19. yüzyıl İstanbul'unda yarısı kadın olan toplam yüz misyoner çalışmıştır.⁸

Osmanlı Devleti'nde Protestanlaştırma faaliyetlerini sürdüren bir diğer ülke İngiltere'dir. Ortadoğu ve Anadolu'ya yönelik olarak çalışan İngiliz misyonerler 19. yüzyıldan itibaren Mezopotamya ve Ege yöresinde yoğun olarak İstanbul, Antalya, Harput, Ankara, İzmir, Erzurum, Bursa, Antep gibi şehirlerde okul açmışlardır⁹. *World Missions*'un 1914 yılına ait istatistiklerine göre İngiliz

⁶ Yusuf Uralgiray, (Mütercim), *İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 1977, s. 25.

⁷ 1853'te İzmir'den İstanbul'a nakledilen matbaada özellikle İncil gibi dini yayınlar ile açılan okullarda okutulan ders kitapları Osmanlı topraklarında yaşayan cemaatlerin dillerine çevrilerek yayınlanmıştır. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayıncılığı", *Murat Sarca Armağanı*, İstanbul 1988, Ayrı Bası, s. 267-285.

⁸ Konstantia P., Kirkira, "19.Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", *19.Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Editör: Pinelopi Stathis, Çeviren:F.ve S.Benlisoy, Tarih Vakfı Yurt Yayınları Sempozyum, İstanbul 1999, s. 67.

⁹ İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:3,s.653, Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul 1963,s. 27,30; Nahit Dinçer, *Türkiye'de Özel Okullar*, İstanbul 1978, s. 70.

misyoner cemiyetlerinin Osmanlı Devleti'nde 178 okulu ve 12. 800 öğrencisi vardı.

İngiliz, Fransız ve Amerikan misyonerlik faaliyetleri kadar yaygın olmamakla beraber Alman misyonerler de Osmanlı ülkesine gelmişler ve Kudüs, Beyrut ve İzmir'in yanı sıra İstanbul'da da okullar açmışlardır.¹⁰

Osmanlı döneminde İstanbul'a gelen bir diğer misyoner grubu Mormonlardır. Amerika'da ortaya çıkan Mormonluk mezhebini temsilen misyonerler ilk defa 1840'larda Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. Ancak aktif misyonerlik faaliyetlerine, 1884 yılında kilise merkezinin İstanbul'a yapmış olduğu görevlendirme ile başlamışlardır. İmparatorlukta ilk Mormon misyonerin Joseph Spori olduğu bilinmektedir. Bunlar devlet idaresi ile resmî bağlantılarını kurmalarının ardından, dil öğrenmek, dinsel yayınları çevirtmek, yayınlamak ve dağıtmakla çalışmalarına başlamışlar ancak İstanbul'da yeterli ilgi görememişlerdir. Dolayısıyla Mormon misyonerlerinin Osmanlı topraklarında kalış süreleri oldukça kısa ve etkinlikleri de az olmuştur.¹¹

Osmanlı Devleti 19.yüzyılda yoğun ve çok yönlü bir misyoner faaliyetine sahne olmuştur. Ülke adeta bir baştan bir başa misyonerler tarafından açılan okullarla donatılmıştır. Ayrıca hastane, matbaa ile çeşitli yardım kuruluşları vb. kurumlarla da bu faaliyetler çok yönlü olarak sürdürülmüştür.

Cumhuriyet Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri

Atatürk Dönemi (1923-1938)

Osmanlı döneminde yoğun olarak faaliyette bulunan misyonerler, bunu Cumhuriyet Türkiye'sinde de devam ettirmek istediler. Ancak, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde Osmanlı'daki mevcut ortamı bulamadılar. Zira, tam bağımsızlık ilkesinden hareket eden yeni Türkiye Devleti, millî ve laik özellikler taşıyordu. Birinci Dünya Savaşı sonrası Millî Mücadele hareketinin başarıyla sonuçlanması üzerine 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile kapitülasyonlar kaldırılmış ve yeni Türkiye Devleti'nin siyasi ve hukuki varlığı Batılı emperyalist güçler tarafından tanınmıştır. Azınlıkların ayrılması üzerine daha homojen bir yapıya sahip olan Türkiye Devleti'nde köklü inkılâp hareketlerine girişilerek 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile öğretim birleştirilmiş ve ülkedeki bütün okullar Millî Eğitim

---

¹⁰ Osmanlı dönemindeki misyonerlik faaliyetleri için bkz. Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri" *OSMANLI*, C.2, Ankara 1999, s. 182-192.

¹¹ Mormonların faaliyetleri için bkz. Seçil Karal Akgün, "Osmanlı İmparatorluğunda Mormon Misyonerler", *XIII. Türk Tarih Kongresi-Ankara 4-8 Ekim 1999*, III. Cilt, II. Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s.886-887; Melek Çolak, "Osmanlı İmparatorluğunda Mormonlar", *Tarih ve Toplum*, Sayı 210, C.35, Haziran 2001, 23-27.

Bakanlığı'na (MEB) bağlanmıştır. Medreselerin de kapatıldığı bu dönemde eğitim ve öğretimde millilik ve laiklik esasları benimsenmiştir. Buna bağlı olarak MEB bünyesinde özel öğretim kurumları olarak çalışmalarını sürdüren yabancı okulların denetim ve kontrollerini sağlamak ve dinî propaganda yapmalarına engel olmak için yeni düzenlemeler getirilmiştir. Getirilen düzenlemeler şu şekilde özetlenebilir: Binalarını onaramamaları, genişletmemeleri, yeniden okul açamamaları gibi kısıtlamaların yanında, kitap ve programları ile yönetici ve öğretmenlerinin MEB tarafından denetlenmesi bu dönemdeki ciddi uygulamalar arasındadır. Ayrıca millî kültürün korunması gayesiyle Türkçe'nin, Türk tarih ve coğrafyası ile yurt bilgisi derslerinin Türkçe olarak Türk öğretmenler tarafından okutulması mecburiyetinin getirilmesi; Türk öğretmenlerin MEB tarafından atanması; yabancı müdür yanında bir Türk müdür yardımcısının bulunması zorunluluğu dikkate değer düzenlemelerdir. Yine, 1931'de çıkarılan bir kanunla, ilkokul çağına gelmiş Türk çocuklarının sadece Türk okullarına gitmeleri sağlanmış olup, böylece onların erken yaşlarda yabancı kültürlerin tesirlerinden kurtarılmasına çalışılmıştır.

Bu dönemde Türk Hükümeti'nin yabancı okullar konusundaki tavizsiz tavırlarından dolayı, misyonerlerin faaliyetlerini devam ettirebilmek için taktik değiştirme yoluna gittikleri görülür. Yeni dönemde takip edecekleri eğitimin adını 'ahlaki eğitim' olarak nitelendirip, 'isimsiz Hıristiyanlık' (unnamed christianity) parolası altında gizliden din propagandası yapmaya devam edecekleri doğrultusunda karar alırlar. Bu konuda Amerikan Bord'un 1924 tarihli bir raporunda şöyle denilmektedir. "Hıristiyan öğretmenler... Hıristiyan düşünce ve yaşam temelinde yatan prensipleri öğrencilere aktaracaklar, böylece misyonerlik Türk öğrencilerinin hayatına Hıristiyan karakterini sokma fırsatına kavuşacaktır..."¹²

Misyonerler bu amaçlarını aile, aile hayatı, meslek duygusu, insan haklarına saygı sorumluluk, boş zamanları değerlendirme gibi konular üzerinde durarak gerçekleştirmeye çalışırlar. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında misyoner okullarındaki bu tip faaliyetlere dikkat çeken haberlere, gerek dönemin basınında gerekse misyonerlere ait kaynaklarda rastlamak mümkündür. Yine bu dönemde misyonerlerin takip etmeleri gereken taktikler konusunda James E. Dittles isimli misyoner şu tekliflerde bulunur: 1. Hıristiyanlığın doğrudan doğruya bildirilmesi, 2. Açıktan dini iştirakin sağlanması... 3. Zımni dini öğretim. Burada, faaliyetlerin dinî olduğunu belli edilmeden Hıristiyanlık tebliğinin daha çok ilim, çocuk bakımı yahut siyaset gibi "laik" şartlar altında yapılması istenir. Ayrıca, Türklerin arasına katılarak insani hareketlerle halkın sempatisinin kazanılması ve dinî telkinlerde bulunulması tavsiye edilmektedir. Bir diğer yol

---

¹² Roger R. Trask, *The United States Response To Turkish Nationalism and Reform 1914-1939* Minneapolis 1971, s. 151

ise, zımni yani dolaylı yollardan dinî öğretim tekniğinin uygulanmasıdır. Aynı yazıda bu son taktiğin Cumhuriyetin ilanından itibaren son otuz yılda takip edilen bir metot olduğu vurgulanmaktadır.¹³

Getirilen denetim ve kısıtlamalar sonucunda bu dönemde İstanbul'da faaliyetine devam eden yabancı okullardan Fransızlara ait St. Joseph, St. Michel, St. Benoit ve Notre Dame de Sion gibi ilk ve ortaöğretim seviyesindeki okullar ki 1927-32 tarihleri arasında ilkokul seviyesinde 16, ortaokul ve lise seviyesinde 6 Fransız okulu ile Amerikan Bord'a ait Üsküdar Amerikan Kız Koleji ile Gedikpaşa Karma Okulu, Bord'a bağlı olmayan Robert Kolej ile Arnavutköy Kız Koleji dâhil dört Amerikan okulu faaliyetlerini sürdürmüştür. Çoğunluğu ilkokul seviyesinde olan ve sayıları 1932-33'te ilkokul seviyesinde 8, biri ortaokul biri lise olmak üzere toplam 2 orta öğretim düzeyinde İtalyan okulu; İngilizlere, Almanlara ve Avusturyalılara ait ikişer okul faaliyetine devam eden okullar arasındadır¹⁴. Daha önce binlerle ifade edilen yabancı misyoner okullarının sayısı Cumhuriyet'in ilânı sonrası onlara kadar inmiştir.

Amerikan Bord, İstanbul'daki çalışmalarını *Bible House* olarak adlandırılan merkez aracılığıyla sürdürmüştür. Bible House'nin Kitab-ı Mukaddes dağıtmak ve Protestanları aydınlatmak şeklinde yansıtılan faaliyetleri ve diğer teşkilatlarla ilişkisi 1930'lu yıllarda dikkat çekmiştir. Bu yıllarda Amerikan Hükümeti tarafından desteklenen bu kurumun misyoner ocağı olduğu ve Türk Hükümeti'nin laiklik politikasından yararlanarak yeni Türk nesline propagandaya giriştiği doğrultusunda Emniyete yansıyan bilgilere rastlanmaktadır. Gerek bu kurumun gerekse kısa adı YMCA olan Genç Hıristiyan Erkekler Cemiyeti'nin faaliyetlerinin misyonerlik yönünün engellenmesi istenmiştir.¹⁵ Emniyetin bir yazısında "Genç Hıristiyanlar Cemiyetinin, bankacılık ve ticaret dersleri vermek, lisan öğretmek gibi yararlı yardımlar göstererek devamını temin ettiği gençleri eğlenceli spor aktiviteleri ile kendisine bağladıktan sonra daimi üye olarak kayıt ettiği, ekseri gençlere dinî bir takım propagandalarla Hıristiyanlık telkinine çalıştığı anlaşılmıştır." denildikten sonra manen ve maddeten Amerika'ya bağlı bu cemiyetin İstanbul'da bir şube daha açmak suretiyle faaliyetine devam ettiği ancak kontrol altına alındığı ifade edilmiştir.¹⁶

---

¹³ James E. Dittles, "The Christian Mission and Turkish Islam", *The Muslim World*, Nisan 1955, No: 2, Cilt XLV, s. 134-144.

¹⁴ Sezer, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, Ankara 1999, s. 55-113.

¹⁵ Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi (EGM Arşivi) 7.31931 tarihli. Emniyetin yazısı Dosya No:13251-1/2.

¹⁶ EGM Arşivi, 23.2.1933 tarihli İçişleri Bakanlığı'nın İstanbul Valiliği'ne yazdığı Genç Hıristiyanlar Cemiyetine dair yazısı. Misyonerlik Dosyası Dosya No: 13251-1/2.

Osmanlı dönemindeki faaliyetlerini Atatürk döneminde açıkça sürdürmeyeceklerini anlayan misyonerlerin sınırlı sayıda da olsa, İstanbul'da bulunan eğitim ve öğretim kurumları ile çalışmalarını kendi ifadeleriyle "isimsiz Hıristiyanlık" adı altında sürdürdükleri görülmektedir.

1960'dan Günümüze Kadar Olan Dönem

Cumhuriyetin ilk yıllarında denetim altına alınan misyonerlik faaliyetleri 1960'lı yıllara kadar bir durgunluk dönemine girmiştir. 1961'den sonraki yıllarda yeniden canlanmış, bilhassa 1980'li yıllarda çok sayıda Protestan Hıristiyan Türkiye'ye gelerek, dinlerini yaymaya başlamışlardır. 19. yüzyılda açılan ve Cumhuriyet döneminde kapatılmış olan Amerikan Protestan misyonerliğine bağlı eğitim müesseselerinin bir kısmı Sağlık ve Eğitim (SEV) Vakfı tarafından yeniden açılmıştır¹⁷. Patrick Johnstone tarafından hazırlanmış olan *Operation World* isimli esere göre, Türkiye'de başta Foreign Protestants ve Minority Indig. Groups olmak üzere, bilhassa dört Protestan kilisesi faaliyet göstermektedir. Bu kiliselerin toplam dört ayrı teşkilata bağlı 53 cemaat halinde 4.970 üyesi ve 12.564 kayıtsız sempaticisi vardır. Bunların yansısı, Ankara ve İstanbul'da TEE (*Theological Education by Extension*) programları ve yine İstanbul'da bir İncil okulu başlatılmıştır. Yeni Protestan kiliseleri açılmaktadır.¹⁸

1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'ye gelmeye başlayan misyonerler ve açtıkları kurumlar bu yıllarda Türk basınında yer alan bazı haberlerle de gündeme gelmiştir. Bir habere göre Birleşmiş Kiliseler ve Dünya Misyonerlerinin İstanbul'daki merkezleri olan "Bible House" (İncil Evi) tarafından yayınlanan bir broşürde Hıristiyanlığı Yakın Doğu'da ve özellikle Türkiye'de yaymak isteyen Misyon Teşkilatı'nın Tarsus, Üsküdar ve İzmir'deki Amerikan Kolejlerinin isimlerinden bahsedilerek, anılan eğitim kurumlarının gayelerine uygun hizmetlerinden dolayı kiliselerin yapmış olduğu sınırsız maddi yardımlardan bahsedilmiştir. Aynı broşürde devamlı, son kırk yıldır misyon üyelerinin özellikle Türkiye'de Hıristiyanlığı sistematik bir şekilde aşlamakta başarılı oldukları, dolayısıyla bu gaye için grup halinde çalışan öğretmen, doktor, hastabakıcı vs. misyonerlerin Dünya Kiliselerinden devamlı maddi yardım gördüğü ve amaçlarına erişmek için her türlü yola başvurdukları ifade ediliyordu. Ayrıca Türkiye'deki okullara son bir yıl içinde yüz yirmi misyonerin sokulmuş olması 'teşkilatın büyük başarısı' olarak belirtilmiş ve üyeler bu konudaki başarılarından dolayı tebrik edilmiştir. Bible House 1966 yılındaki gizli çalışmalarını Ankara'ya nakleder ve Birleşmiş Kiliseler buraya otuz misyoner daha gönderir. Daha önce 92 milyon lira olan yıllık tahsisat 1966'da 130 milyona çıkarılır. Aynı yıllarda Hıristiyan misyoner örgütünün İstanbul'daki okul ve

¹⁷ Ömer Turan, "Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri" (4 Mart 2005) <http://www.turksam.org/tr/a238.html> 2. (Erişim tarihi: 14 Eylül 2009).

¹⁸ Aynı yer.

hastanelerinde görevli öğretmen, doktor ve hastabakıcı sayısı 288 olarak verilirken, Kiliseler Birliği'nin Bible House'a 50 milyon Türk Lirası ek yardımda bulunulacağı da belirtilmiştir.¹⁹

Türkiye'de ve dünyada meydana gelen iç ve dış gelişmelerin etkisiyle 1960'lı yıllarda Türkiye'ye gelmeye başlayan misyonerlerin çalışmaları 1980'li yıllarda Anayasa'dan dinî faaliyetleri yasaklayan 163. maddenin kaldırılmasının da etkisiyle başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin diğer bölgelerinde hız kazanmıştır. Bu dönem hakkında gerek Emniyet raporları gerekse internet kaynaklarından önemli bilgiler edinilmektedir. Emniyet raporlarına göre misyonerler daha çok üniversite öğrencilerini, kimsesiz ve yoksul aile çocukları ile dinî bilgilerden yoksun, doğal afete maruz kalmış kimseleri hedeflemişlerdir. Misyonerler açısından Türkiye Ortadoğu'nun ve Asya'nın anahtarı durumunda olmuştur. Ev, otel vb. yerlerde toplantılar yapmaları, inanç turizmi bağlamında gezi programları düzenlemeleri, çocuk köyleri kurmaları, yaz kampları açmaları, iletişim (radyo, televizyon ve internet) yoluyla propaganda yapmaları dikkat çekmiştir.

Emniyetten edinilen bilgilere göre, bu faaliyetler sonucunda gayri resmi rakamlara göre İslam dininden Hıristiyanlığa ve diğer inanışlara geçen vatandaşların sayısının 10.000 civarında olduğu bunlardan 3.000'inin Yehova Şahidi, 2.000'inin Bahai, 5.000'inin Protestan olduğu tahmin edilmektedir.²⁰

Toplumsal gelişmelere paralel olarak temelde siyasi ve dünyevi amaca yönelik, genelde dış kaynaklı olarak ortaya çıkan ve kendilerini Katolik ve Protestanlar (İsa Mesih Cemaati, Mesih İnanlılar), Yehova Şahitleri, Bahailer olarak adlandıran grupların: özellikle İstanbul, Ankara, İzmir, Kocaeli, Gaziantep, Bursa, İçel, Adana ve Hatay illerinde resmi olarak tanınmış ibadet yerleri dışında apartman katları, iş yeri olarak ayrılan dükkanları kiralamak ve satın almak suretiyle ibadet yeri (ev kilisesi) olarak kullandıkları, buralarda ibadet, dinî ayin, tören yaptıkları gözlenmiştir.

Misyonerlik faaliyetlerinin artmasına paralel olarak, son üç yıl içerisinde İslam dininden 185 kişinin Hıristiyan dinini, 1 kişinin de Yahudi dinini seçerek din değiştirdiği Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğüne tespit edilmiştir.

Türkiye genelinde, başta İstanbul, İzmir, Ankara illeri olmak üzere 47'si Protestanlara, 9'u Bahailere, 19'u Yehova Şahitlerine ait toplam 69 adet resmi olarak tanınmayan ibadet yeri bulunmaktadır.²¹

¹⁹ Rauf Tamer, "İslam Camiasındaki Hıristiyan Casuslar", *Yeni İstanbul*, 22-23 Eylül 1966.

²⁰ EGM Arşivi, Misyonerlik Dosyası, Dosya No:13251-1/2

²¹ İsmail Çalışkan, "Misyonerlik Faaliyetleri Ve Bu Konudaki Yasal Uygulamalar" *Çağın Polisi Dergisi* Sayı 13-Yazılar| 04.05.2009 <http://www.caginpulisi.com.tr/v1/misyonerlik-faaliyetleri-ve-bu-konudaki-yasal-uygulamalar-586-1.html> (Erişim tarihi:15 Eylül 2009).

MİT tarafından hazırlanan ve 24 Nisan 2001'deki Milli Güvenlik Kurulu'na sunulan raporda misyonerlerin Türkiye'deki şüphe çeken faaliyetleri şöyle sıralanmıştır:

"1998 yılından bu yana (2001'e kadar) ücretsiz dağıtılan İncil sayısı 8 milyonu aştı. İstanbul'da bazı radyo istasyonlarından Türkçe Hıristiyanlık propagandası yapıyorlar. Bazı yayınevlerinin sahibi oldular. Bu yayınevleri bölücü nitelikli Türkiye haritaları yayımladıkları halde haklarında herhangi bir işlem yapılmadı. Kiliseler aracılığıyla dağıtılan yayınlar arasında bulunan 'Kapsam' adlı aylık gazete de İslamiyet aleyhinde bir yayın. Son bir yıl içinde sadece İstanbul'da 19 kilise açıldı. Üstelik bu kiliselerin açıldığı yerlerde hali hazırdaki Hıristiyan cemaatlerden hiçbirinin üyesi de yaşamıyor. Emniyet Genel Müdürlüğü de, Şubat 2005'te Milli Güvenlik Kurulu'na sunulmak üzere misyonerlik faaliyetlerine ilişkin bir rapor hazırladı. Türkiye'deki "apartman altı kilise" olarak bilinen korsan kiliselerin istatistiğine yer verilen çalışmada, söz konusu kiliselerin sayısının son yıllarda hızla arttığı vurgulandı.²²

Merkezi Londra'da bulunan *2000 and Beyond Movement* isimli misyonerlik teşkilatı, internet sitesinde kendisini dünyanın Protestanlaştırılmasına adanmış bireylerin, kiliselerin, kuruluşların ve Hıristiyan misyonerlerin global ağı olarak nitelendirmektedir.²³ Kuruluş, Hıristiyanlığın 2000 yılı ve ötesindeki hedeflerini 30 ve 40 Kuzey enlemleri arasındaki Makedonya'dan başlayıp Doğu'da Urumçi'ye kadar uzanan dikdörtgen şeklindeki bölgeyi içine alacak şekilde belirlemiştir. Hıristiyanlığı yayma hedeflerinde bölgedeki anahtar şehirler olarak seçilen 100 şehir arasında İstanbul da yer almaktadır. Teşkilatın yayınladığı haritada Hıristiyanlaştırılacak ülkelere sıra numarası verilmekte, ilk sırada da Türkiye ve Orta Asya bulunmaktadır. Türkler ise İslam dünyasına giriş kapısı olarak isimlendirilmektedir. Bu teşkilat dünyadaki bütün Katolik, Anglikan, Protestan, Ortodoks ve diğer misyoner teşkilatlarının faaliyetlerini koordine etmekte ve yönlendirmektedir.²⁴

Son dönemlerde misyonerlik faaliyetlerinin biçim değiştirdiği görülmektedir. Misyoner faaliyetlerinin 1965'ten sonraki dönemi "diyalog dönemi" olarak nitelendirilir. Papa 16. Benedictus Türkiye'den de bazı kişilerin katıldığı Müslüman, Musevi ve Hıristiyan ile Mecusiler dâhil dünya dini liderleriyle Napoli'de bir araya geldiği dinler arası diyalog toplantısından sonra yaptığı konuşmasında "tüm insanlığın Hıristiyanlaştırılmasını" istemiştir.²⁵

²² Tolga Akner, "Misyonerlik suç değil ama nedense 'tehdit'" <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=835151&Date=22.12.2007&CategoryID=97> (Erişim tarihi:29 8 2009).

²³ <http://www.ad2000.org/index.htm> (15 Eylül 2009).

²⁴ <http://www.ad2000.org/>.

²⁵ "Misyonerlik Çağrısı", <http://www.milliyet.com.tr/2007/10/22/dunya/adun.html> (Erişim tarihi: 27 Ekim 2007).

Bu bağlamda Türkiye'de ve Doğu Hıristiyanlığının merkezi olarak tanıtılan İstanbul'da yürütülen çalışmaların siyasi hareket olduğunu ifade eden Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Aydın, yaptığı açıklamada 368 kişinin din değiştirdiğini belirtmiştir.²⁶ Bu faaliyetler kapsamında ev kiliseleri çoğunlukla İstanbul'un Hıristiyanların yaşamadığı semtlerinde açılmaya başlanmıştır. Bu kiliseler şunlardır:²⁷ Avrupa yakasında *Agape Protestan Kilisesi* (1970'lerden itibaren değişik yerlerde ve kilise binalarında toplanan cemaat 2000 yılında Cerrahpaşa'daki binasında faaliyetini sürdürmüştür,²⁸ *Avular Protestan Kilisesi*, *Bahçelievler Presbiteryen Lütfü Kilisesi*, *Bakırköy Protestan Topluluğu*,²⁹ *Bakırköy Uyanış Kilisesi*, *Bakırköy Hayat Sözü Kilisesi*, *Beşiktaş Protestan Kilisesi*, *Bible House İmmanuel Kilisesi*, *Diri Su Kilisesi (Şişli)*, *Doğru Kaya Kilisesi*, *Fatih Protestan Kilisesi*, *Güngören Protestan Kilisesi*, *Koda Topluluğu Sarıyer*, *Mecidiyeköy İstanbul Mesih Kilisesi*, *Müjde Protestan Kilisesi*, *Nehir Kilisesi*, *Taksim İstanbul Türk Protestan Kilisesi*, *Zeytinburnu Kilisesi*. Anadolu yakasında *All Saints Moda (Presbiteryen Kilisesi)*, *Altıntepe İstanbul Protestan Kilisesi Vakıfı*, *Anadolu Türk Protestan Kilisesi (Moda)*, *Beytel Kilisesi*, *Kadıköy Uluslararası Topluluğu*, *Kartal Kilisesi*, *Maltepe Protestan Kilisesi*, *Taşdelen Kilisesi*, *Ümraniye Protestan Kilisesi*, *Üsküdar Son Buyruk Kilisesi*. Presbiteryen Kilisesi, 1993'te Türk Dünyası Kiliseleri Ruhani Kurulu tarafından İstanbul'da açılmıştır. Kilisenin yetkilisi Turgay Üçal isimli kişidir. Bu dönemde misyonerlerin genelde yerli Türk misyonerleri kullandığı görülür. Ayrıca Uzak Doğu'dan Koreli misyonerlerin de Protestanlığın yayılması için çalıştıkları dikkati çekmektedir.³⁰

Son yıllarda sanal alanda da yoğun bir misyonerlik faaliyetine rastlanmaktadır. Bunlardan biri *Kutsal Kitap Araştırma Merkezi*'dir. Merkez, 1960'lardan itibaren Kutsal Kitabın (Tevrat, Zebur ve İncil) ve Mesih inancının doğru anlaşılması ve bilmeyenlere anlatılması için çalıştığını ifade etmektedir.³¹

15 Mart 2007'de uydudan yayına başlayan *Kanal Hayat* ise Türkçe yayın yapan Hıristiyan televizyonudur. Kanalda Türkiye'deki bazı kiliselerin vaizlerinin hazırladığı programlar yayınlanmaktadır.³² İncil internetten

²⁶ "Aydın Misyoner hareket siyasidir" <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=742205&Date=28.3.2005&CategoryID=97> (Erişim Tarihi : 29 Ağustos 2009); "Bakan Aydın'dan misyonerlik uyarısı" <http://www.cnnturk.com/2005/03/27> (Erişim Tarihi:29 Ağustos 2009).

²⁷ İstanbul'da açılan kiliseler hakkında bkz. <http://www.ipkv.org/digerkilise.htm> (Erişim tarihi:14.09.2009).

²⁸ <http://www.agapeturk.com/>

²⁹ <http://site.mynet.com/bakirkoyprotestanttoplulugu>

³⁰ Koreli misyonerlerin Türkiye'deki faaliyetleri için bkz. Ji Hyun Lee, *Türkiye'de Misyonerlik: Güney Koreli Protestan Misyonerlerin Faaliyetleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara 2004.

³¹ <http://www.KutsalKitap.org> (Erişim tarihi:14 Eylül 2009).

³² www.kanalhayat.com (Erişim tarihi:14 Eylül 2009).

anlatılmakta ve sohbet odaları ile dinî sorulara açıklık getirilmekte, bedava kutsal kitap gönderilmekte, bunun için bazı basın yayın organlarında ücretsiz İncil için ilânlar verilmektedir. İlanlarda verilen telefon numaraları ile sorunları olan bireyler için ayrıca *Alo Dua Hattı* adıyla bastırılan kartvizit dağıtılmaktadır.

Protestan misyoner örgütlerinin yayınevi ve radyoları ise şunlardır: *Redhouse ve Kitab-ı Mukaddes Şirketi*, 1987'de kurulan *Yeni Yaşam Yayınları*, 1991'de kurulan *Müjde Yayıncılık* ve *Lütuf Yayıncılık*, 1996'da kurulmuş *Kaya Basım Yayın Dağıtım* ile *Gerçeğe Doğru* adlı dergi.

Türkiye'nin Avrupa Birliği sürecinde çıkarılan demokratikleşme yasalarının sağladığı imkânlardan da yararlanan misyonerler İstanbul'da önemli toplantılar gerçekleştirmişlerdir. Bu amaçla Fener Rum Patrikhanesi tarafından düzenlenen etkinlikler kapsamında Ortodoks kiliseleri önderleri 2008 yılının "*Aziz Pavlos Yılı*" kabul edilmesi dolayısıyla İstanbul'da toplanmıştır.³³ İnanç turizmi adı altında dini yerler için de geziler düzenlenmiştir.

Sonuç

Hıristiyanlığı dünyaya yaymak için çalışan misyonerler bu amaçlarını çok geniş bir coğrafyaya sahip olan ve üzerinde çeşitli din, mezhep, dil ve kültürde insanların yaşadığı Osmanlı Devleti üzerinde gerçekleştirmek istemişlerdir. Bunun için eğitim ve öğretim kurumları ile matbaa, hastane ve yardım kuruluşlarını kurdular. Bütün bu faaliyetler için İstanbul, gerek Doğu Hıristiyanlığının merkezi olması, gerekse çok dinli yapıya sahip olması bakımından misyonerler açısından önemliydi. Ayrıca İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin payitahtı olması, jeostratejik ve jeopolitik bakımdan dikkate değer özellikler taşıması yönüyle de ilgi çektiği görülür.

Misyonerlerin ifadesiyle Osmanlı toprakları silahsız olarak misyonerler kanalıyla yeniden fethedilmelidir. Bunun için her türlü mücadele verilmiştir. Başta insani ve yardımsever girişimler bu çabaların görünen yüzüdür. Parasız dağıtılan dini yayınlar, karşılıksız yapılan ekonomik yardımlar ve laik görünen misyonerlerin açtığı okul ve hastaneler yabancı dil kursları ile çeşitli sportif amaçlı dernekler sempatican kazanmaya yönelik olmuştur. Osmanlı dönemindeki faaliyetleri ile azınlık milliyetçiliğinin gelişmesinde etkili olan misyonerlik faaliyetleri Cumhuriyet döneminde sınırlandırılmış ve denetim altına alınmıştır. Bu dönemde millî, çağdaş ve laik nitelikler taşıyan Cumhuriyet

³³ <http://www.stargazete.com//guncel/ortodoks-kiliseler-onderleri-istanbulda-135564.htm>
"Ortodoks dünyasının liderleri İstanbul'da
buluştu", <http://209.85.129.132/search?q=cache:vW1giGffLlMJ:www.tumgazeteler.com/%3Fa%3D4218281+istanbul+kiliseleri&cd=15&chl=tr&ct=clnk&gl=tr> (Erişim tarihi: 14 Eylül 2009).

yönetimi misyoner okullarının dinî propagandasına engel olacak düzenlemeler getirmiştir. Böylece Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine intikal eden söz konusu kurumlar açıktan faaliyette bulunamamışlar, kural ve yönetmeliklere uymayı kabul ederek çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Ne var ki bu faaliyetlerini Türk ve Müslümanlar üzerinde örtülü olarak yapmayı hedef edinmişlerdir. Misyonerler için kişilerin din veya mezhep değiştirmelerinden ziyade onların Hıristiyan yaşam biçimini benimsemeleri ve bir Hıristiyan gibi düşünmeleri daha önemli olmuştur. 1923'den 1960'lı yıllara kadar süren dönem misyonerler için çok verimli olmamıştır. 1960'lardan itibaren Türkiye'ye gelen misyonerler (özellikle 1962-1970 arası Türkiye'de bulunan barış gönüllülerinin de misyonerlik yaptıkları yönünde kanaatler mevcuttur) 1980'ler ve 2000'lerden itibaren faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Bu faaliyetlerin çoğu merkezi İstanbul'da bulunan yayın kuruluşları ile eğitim öğretim kurumları ve açılan kiliselerde verilen vaazlar kanalıyla sürdürülmektedir. Halihazırdaki propaganda, daha çok Hıristiyanlığın üstün bir din olduğu, sevgi ve hoşgörüyü istediği ve amacının dünya barışını gerçekleştirmek olduğunu telkin etmek suretiyle yapılmaktadır.

Kaynaklar

EGM Arşivi Misyonerlik Dosyası Dosya No: 13251-1/2.

AKINER Tolga “Misyonerlik suç değil ama nedense 'tehdit’”, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=835151&Date=22.12.2007&CategoryID=97> (Erişim tarihi: 29 Ağustos 2009).

AKGÜN Seçil Karal (2002) “Osmanlı İmparatorluğunda Mormon Misyonerler”, *XIII. Türk Tarih Kongresi-Ankara 4-8 Ekim 1999*, Cilt III, Kısım II, Türk Tarih Kurumu, s. 886-887, Ankara.

“Aydın: Misyoner hareket siyasidir”,

<http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=742205&Date=28.3.2005&CategoryID=97> (Erişim tarihi: 29 Ağustos 2009).

AYVERDİ Samiha (1969) *Misyonerlik Karşısında Türkiye*, İstanbul.

”Bakan Aydın'dan misyonerlik uyarısı”, <http://www.cnnturk.com/2005/03/27> (Erişim tarihi: 29 Ağustos 2009).

BAYTAN Enver (1965) *Hıristiyan Misyonerleri Nasıl Çalışıyor*, İstanbul.

ÇALIŞKAN İsmail (2009) “Misyonerlik Faaliyetleri Ve Bu Konudaki Yasal Uygulamalar”, *Çağın Polisi Dergisi*, Sayı 13-Yazılar| 04.05.2009 <http://www.caginpolsi.com.tr/v1/misyonerlik-faaliyetleri-ve-bu-konudaki-yasal-uygulamalar-586-1.html> (Erişim tarihi: 15 Eylül 2009).

ÇOLAK Melek (2001) “Osmanlı İmparatorluğunda Mormonlar”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 210, Cilt 35, s. 23-27 (Haziran).

DİNÇER Nahit (1978) *Türkiye'de Özel Okullar*, İstanbul.

- DITTLES James E (1955) "The Christian Mission and Turkish Islam" *The Muslim World*, No:2, Cilt XLV, s. 134-144 (Nisan).
- HALİL İmamuddin (1985) *Afrika Dramı, Sömürgecilik, Misyonerlik, Siyonizm*, Çev: Mehmet Keskin, İstanbul.
- <http://www.ad2000.org/index.htm> (15 Eylül 2009)
- KARABEKİR Kazım (1939), "Misyonerlerin Faaliyeti", *Yeni Sabah Gazetesi*, 11-12 Kanunusani(Ocak).
- KIRKIRA Konstantia P. (1999) "19.Yüzyılın Çokuluslu İstanbul'unda Amerikan Misyonerleri", 19.Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler, Editör: Pinelopi Stathis, Çeviren: F.ve S.Benlisoy, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, Sempozyum, s.65-77.
- KİRŞEHİRLİOĞLU E. (1963) *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul.
- KOCABAŞOĞLU Uygur (1988) Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayıncılığı", *Murat Sarıca Armağanı*, Ayrı Bası, s.267-285 (İstanbul)
- LEE Ji Hyun (2004) *Türkiye'de Misyonerlik: Güney Koreli Protestan Misyonerlerin Faaliyetleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara.
- "Misyonerlik Çağrısı", <http://www.milliyet.com.tr/2007/10/22/dunya/adun.html> (Erişim tarihi:27 Ekim 2007).
- "Ortodoks dünyasının liderleri İstanbul'da buluştu". <http://209.85.129.132/search?q=cache:vW1giGfFiLMJ:www.tumgazeteler.com/%3Fa%3D4218281+istanbul+kiliscleri&cd=15&hl=tr&ct=clnk&gl=tr> (14 Eylül2009)
- SEZER Ayten (1999) *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar(1923-1938)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- SEZER Ayten (1999) "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri" *Osmanlı*, Cilt II, s. 182-192, Ankara.
- SEZER Ayten (1999) "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Kültür Faaliyetleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara (Ekim).
- TAMER Rauf (1966) "İslam Camiasındaki Hıristiyan Casuslar", *Yeni İstanbul*, 22, 23 (Eylül)
- TRASK, Roger R. (1971) *The United States Response To Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*, Minneapolis.
- TEKELİ İlhan Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III., s. 650-675.
- "İstihbarat ve güvenlik raporlarında misyonerlik", <http://arsiv.aksam.com.tr/arsiv/aksam/2004/12/21/yazidizi/yazidizi1.html> (Erişim tarihi:14 Eylül 2009)
- TURAN Ömer "Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri", (4 Mart 2005) <http://www.turksam.org/tr/a238.html> 2. (Erişim tarihi:14 Eylül 2009).
- URALGIRAY Yusuf (1977) (Mütercim), *İslam Aleminde Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara.

YÜCEL İdris (2011) *Anadolu'daki Amerikan Hastaneleri ve Tıbbi Misyonerlik (1880-1930)*,
H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi,
Ankara.